

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

З ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПИСАНЬ КОСТОМАРОВА

Микола Іванович Костомаров відіграв величезну ролу в культурному й громадському житті — не тільки української інтелігенції, котрої провідником, незвичайно впливовим, він був протягом цілого чвертьстоліття (приблизно 1859–1883), — але так само і великоруської і білоруської. Вдачею своєю — кабінетний і архівний робітник, що тільки дуже короткий час (два роки) мав в своїм розпорядженні катедру і аудиторію, а після того майже ніколи публічно не виступав. Напрямок праці — історик-антикварій, замилуваний в подробицях старого побуту, незвичайно прив'язаний до всього, що жило з старої традиції в сучаснім житті, з сильною домішкою консерватизму і неприязні до всякого модернізму, нових, модних течій, що захоплюють широкі круги інтелігенції, і до “пошлого лібералізму” (як він любив висловлюватись), — що легкодушно, без глибокого розбору і зрозуміння нищить старі основи життя задля нових, популярних фраз, — Костомаров, однак, разом з тим мав сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, дискусанта, полеміста. А його історичний критицизм з особливою приємністю звертався на скидання з місць старих канонізованих фетишів: псевдонаукових догм, загальнопризнаних національних легенд, офіційно освячених героїв. З не меншим завзяттям, ніж ті зненавиджені ним “пошли ліберали”, — не звертаючи уваги на удари, інсинуації і досить-таки болючі іноді репресії, — він розбивав ідеологічні підстави старорежимної царської Росії — ту вінчану офіційною тріадою “православия, самодержавия и народности” Миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку. Поставивши своїм завданням розробляти “народну історію” (як він се називав — в протиставлення заняттям історією державною) й досліджувати життя частин Російської держави, а не її державного життя, що притягало увагу інших істориків, — він хоч нібито уважав історичною необхідністю об'єднання в централізованій державі колишніх автономних областей-земель, але всею душею ненавидів сей процес примусового об'єднання і всі насильства над народним життям, що його супроводили, як явища, глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, заложеним в основах народного життя. Всі симпатії його лежали по стороні виявів народних потягів до свободи, ініціативності і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження. Проголосивши російське “самодержавие” продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнослов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, так би сказати, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіе за явище, глибоко противне народному життю — “слов'янському духові”, говорячи тодішньою термінологією, — таким, що з ним і не можна було миритись ні толерувати.

Правда, Костомаров не ставив виразно таких тез. Навпаки — першій до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували сі недоговорені

ні тези і звертали на них увагу недремлющого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народних змагань, що повставали проти нього, і т. д., та полишаючи на боці всю сю політичну мімікрію, треба признати, — як я се підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього*: вся пізніша історична й публіцистична праця Костомарова досить послідовно розвивала ті революційні ідеї, що були закладені в його молодечих “Книгах битія українського народу”*, і сьому виразно революційному духові, що віяв сильно і непереможно з-під різних антикварних декорацій, завдячувала його наукова праця, неважаючи на різні старомодності й дивацтва автора, — високу, широку і тривку популярність серед поступових верств всього східнослов'янського світу: великоруського, українського і білоруського. Костомаров був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше, ніж Монтеск'є або Руссо — Великій французькій, і хоч розійшовся різко, з відомим інцидентом 8 березня 1862 р.*, з радикальним крилом тодішньої російської інтелігенції, на чолі котрого стояв Чернишевський і Добролюбов, він фактично був і зів'язався їх товаришем зброї в боротьбі із “старим режимом” Росії. Ті, що цікавляться передпосилками великої пролетарської революції, мусять з повною увагою і вдумливістю поставитись і перед 45-літньою діяльністю сього історика-народника, сього антиквара-побутовця, аби під покровом — як я сказав — різних дивацтв і старомодностей придивитися тому могутньому революційному живчикові, що бив у тій праці.

Але се досі було утруднено тим, що писання Костомарова з найбільш виявленим публіцистичним характером досі були майже не приступні — розкидані по різних старих журналах і газетах і не зібрані ніколи разом. Ні сам Костомаров за свого життя, ні його прихильники по смерті, ні петербурзький “Літературний фонд”*, котрому одписано право літературної власності на його писання, не подбали про се. Костомаров, як відомо, повторяв тільки ті свої писання, які мали стисло історичний характер — в серії “Исторических монографий”, що розпочав в 1863 р.* своїм накладом його приятель петербурзький книгар Кожанчиков, а поруч того від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, котру довів до середини XVIII віку*. Як автора “Монографий” та “Русской истории в жизнеописаниях” і знали його — не тільки широкі інтелігентські круги, але й історичні круги. Мало хто звертався поза тим до його писань, які полишилися незібрані в “Монографиях” — хіба в якімсь спеціальнім питанні, і скільки знаю — ніхто не студював в цілості його літературної спадщини. Його спадкоємці обмежилися виданням (1890 р.) збірки “Литературное наследие”*, де з'явилися деякі неопубліковані його історичні й поетичні писання, неповний текст автобіографії і покажчик писань. “Літературний фонд”, що одержав від них право власності на всю літературну спадщину, випустив тільки нове ви-

дання “Монографій”*, додавши не заведену туди автором фольклорну працю: “Историческое значение южнорусского песенного творчества”. Львівська “Просвіта” в колекції “Руська письменність” перевидала за редакцією Ю. Романчука поетичні твори Костомарова*, писані українською мовою, і з ними три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить*, як се підозрівав і сам редактор збірки). Революційна доба принесла повне видання “Книг бытия” (“Наше минуле”, 1918)*, наведених в уривках вперше в статтях Семевського про кирило-методіївців*, повний текст автобіографії* і децю поменше (як № 31 нижче поданої збірки)¹*. Але до скільки-небудь повної збірки статей з-поза згаданих наукових серій так і не прийшло, і наслідком сього публіцистичні писання Костомарова, з виїмком кількох — небагатьох, зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу.

Се велика шкода, бо публіцистичні й полемічні писання Костомарова, критичні огляди і апології служать необхідним доповненням його наукових творів. Вони часом резюмують і дають синтез його наукового досліду далеко ясніший і виразніший, ніж його наукові розвідки, зібрані в “Монографіях”. Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача. Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанні: ясну і виразну, де не було б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і притемнити головне в контрверсії. Се одно. По-друге — тимчасом як в тій чи іншій праці учений-історик раз висловив свій погляд з становища даного моменту, — історик-публіцист мусив повертатися до найбільш обстрілюваних питань і вдруге і втретє, і залежно від нових спостережень, нових аргументів, висунених його антагоністами, і нових фактів та умов життя вносив певні поправки, давав нові варіанти або виразніші формулював те, що в попередній формулюванні давало привід до кривотолків і непорозумінь. Таким чином, сі писання часто далеко повніші розгортають комплекс порушених питань та ілюструють еволюцію поглядів самого Костомарова і ту ідеологічну роботу, що проходила в громадянстві наоколо порушених ним питань.

Се дуже цінно. Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. Той матеріал, що він викладав в своїх наукових писаннях, за сі п'ятдесят-шістдесят літ не раз значно зріс, ми маємо його в кращих текстах, в більш наукових виданнях, і не потребуємо по нього

¹ Нижче цифрою значимо порядкові номери статей, сторінками — сторінки нинішньої збірки*.

сягати до писань Костомарова — деяких принаймні. Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завсіди як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, — вони в його публіцистичних і полемічних питаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його “Монографіях”. Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання — з таким замилюванням, якого я не відчував в більш розтягнених описових працях. Як сильно б’є в них живчик часу! Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його завваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуше.

Не без того, щоб полемічний запал не заганяв автора часом і на слизьке — до висловів занадто різких, до аргументів доволі непевних, до заяв, під котрими він, може, й не підписався б у настрою більш спокійнім і розважнім. Що ж, сі прориви цікаві також і для самого Костомарова і для його доби. Як я колись казав: ми не ставимо іконостасів, а стараємось пізнати живих людей з їх сильними й слабими сторонами. У Костомарова також не бракувало їх, сих слабших сторін, поруч тих високих прикмет, що забезпечили йому провідне місце в громадянстві за життя і вдячну пам’ять по смерті. Він не свобідний був від певних дивацтв, від бажання подчеркнути свою індивідуальну самостійність своїм консерватизмом, або може так висловлюсь — *візантизмом*, всупереч ліберальним і радикальним поглядам. Всупереч свому принципіальному, широкому, нецерковному розумінню релігії, він подчеркував свою православну обрядовість. Всупереч принципам широкої толеранції, признавання національного самоозначення за всіма національностями, рівновартності народностей і рас, він немов похвалявся своїми — мовляв, історично витвореними антипатіями до євреїв і поляків, і непотрібно примішував сі ноти в свої дискусії — часто справедливі в своїй основі, і тим ослабляв вражіння об’єктивності. Але сі деталі дарували старому поборникові за принципи соціальної справедливості, рівноправності та свободи і сучасне громадянство, і пізніші покоління. Він звичайно давав волю своїм антипатіям, коли бачив у противної сторони охоту спекульнути на популярності, на модних гаслах і симпатіях; іншими разами, коли сього не було, він сам ставав в обороні тих нібито антипатичних йому національностей — коли порушувались їх людські права. В ґрунті речі він був глибоко перейнятий принципами гуманності і справедливості.

Але в сій книжці я не мав змоги дати все, що вважав вартим того. Я був зв’язаний розміром збірки: 20 аркушів, не більше, се те, що Державне видавництво України могло призначити на сю мету. Тому я мусив вибрати

те, що вважав найціннішим для пізнання еволюції поглядів покійного історика, — зрозуміння його ідеології і відносин до сучасних громадських і національних течій. Через те я не передрукував деяких писань, коли їх можна мати в доволі приступних виданнях, от як “Книги бытия” або лист до Герцена*.

Але з другої сторони, вводячи до сеї збірки певні епізоди з полемічної творчості Костомарова, я старався, щоб вони були представлені по можливості повно, і передрукував поруч головніших речей і менш важні — але цінні для зрозуміння зачіплених епізодів. Скажимо — включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожегтів на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови*. Для повноти його полеміки з Кояловичем, що перейшла майже через усю наукову діяльність Костомарова, я навіть і деякі цілком дрібні “об’яснення” його (№ 37 а-б)* і т. ін.

В центрі — статті з рр. 1859–1864: вони займають цілу половину книжки (№ 3–36, с. 53–210)*. В попередньому чисто публіцистичних писань у Костомарова майже не було, і тут подані дві його статті тільки почасті закрашені публіцистикою: знищена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства, з харківського “Молодика” 1843 р.*

Дисертація заховалася в дуже малому числі примірників і була досі звісна тільки з загальних, мало докладних звісток — головно ак[адеміка] Сухомлинова*, що одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років* (з сього примірника, що перейшов до харківської університетської бібліотеки, вона друкується в сьому збірнику — але другий примірник знайшовся також у бібліотеці Ніжинського інституту). Сам Костомаров в пізніших часах її дуже легковажив. Коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, післався на його дисертацію, Костомаров назвав се просто “забавным”, що його антагоніст, автор великої праці про унію, против його новіших праць посилається на сю молодечу роботу, написану без глибокого досліду, на підставі тільки деякої літератури, без посереднього знайомства з джерелами: в його очах ся робота була просто “дрянь”, справедливо забракована факультетом (див. с. 210)*. Відзив не несправедливий: книжка була написана дійсно не за джерелами, а за кількома-небагатьма науковими працями (Бантиша-Каменського “Истор[ические] изв[естия] об уни”, “История Малороссии” його сина, Євгенія [Болховитинова] “Описание Киево-Соф[ийского] собора”, “Histoire de la Pologne” Соліньяка і Сальванді і т. ін.)* — густо прилитими псевдонародною традицією з “Запорозької старини” Срезневського*. Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. (“Южная Русь в конце XVI ст.”)*, стояла, розуміється, незмірно вище від неї, — се була вповні наукова для сього часу праця. Але досить уже давно і його “Южная Русь в конце XVI ст.” перестала бути останнім словом науки, і в перспективі

історичного досліджу вона має тепер таке ж, історичне тільки значіння, як і дисертація 1841 року. А з цього погляду дисертація дуже цікава. Не тільки тому, що яскраво ілюструє той історичний багаж і методологічні засоби, з котрими молодий Костомаров пускався в свою наукову путь, вибравши історію своїм фахом (се була перша його історична праця, коли не рахувати історію Острогозького полку, написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену)*. Вона характеризує також харківський науковий осередок того часу, його інтереси і провідні ідеї: з одного боку — Харківський університет, його історичний відділ, на чолі з проф. Луїніном, що мав особливий вплив на Костомарова і, безперечно, дав йому загальні історичні ідеї, з другої сторони — гурток Срезневського—Метлинського, що наділяв його українським матеріалом.

Книжечка давала не зовсім те, що обіцявав заголовок “О причинах и характере унии в Западной России”. Автор мало займається “Західною Росією” в цілому, а головню тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілоком природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично — боротьба “народна”. Не єрархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас.

В перших рядках праці ми вже знаходимо — тільки не вповні скристалізоване пізніше гасло “народної історії”, проголошене потім Костомаровим з університетської катедри: “Вага боротьби починається з моменту, коли в ній візьме участь весь нарід — її ідея порушить всі сили краю і стане народною ідеєю”¹. Релігійна ідея сама по собі не інтересує автора: у нього ще не помітно того пізнішого візантизму, як я його назвав, його становище до церковних спорів — се скептицизм просвіщеного XVIII в.: згрядливий погляд на конфесійні суперечки як результат “вастолубія ієрархів”, з одної і другої сторони, і некультурності правлящих кругів, що хапалися зверхніх ріжниць, не проникаючи в духовний зміст християнства (с. 2). Ухили української єрархії і частини духовної верстви в унію — се були наслідки “растроєнного церковного управления и безнравственности духовных” православних (с. 16). Та все се мало інтересне саме по собі. Важно те, що пережитому, звироднілому (дряхлому) громадянству поява унії дала імпульс до активності і боротьби — не тільки против самої уніатської інтриги, але й против польської шляхти і уряду, що її підтримували, — против польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності. “Русь перед початком унії була в такому становищі, що їй треба було перевороту, який би дав їй нове життя” (с. 16) — в сім вага і значіння унії, але значіння не позитивне, а негативне: “унія була необхідністю для народу, але необхідністю негативною — народові був потрібний імпульс, але нарід не хотів іти за даною йому ідеєю (унії), а навпаки — прагнув поборотися з нею, щоб спекатися її” (с. 19). Але бажання незалежності, витворене на-

¹ Я даю дещо свобідний переклад: мова дисертації взагалі дуже не вироблена. Термінологію Костомарова: Малороссия, Южная Русь і под. я в своїх перекладах заміняю на сучасну.

родною війною з Польщею, викликаною унією, “ся боротьба за свободу сумління, за незалежність країни не була повстанням для здобуття яких-небудь пільг чи прав, не була бунтом — зусиллям пригнобленої маси: се був загальний виступ з безповоротним наміром — війни, яка не могла скінчитися нічим іншим, як тільки вічним роз’єднанням народів” (с. 31).

Його зломив Хмельницький і справив в річище об’єднання з Москвою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об’єднання Полудневої і Північної Руси. Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя — ставить його з сього погляду нижче інших оспіваних народом другорядних ватажків повстання:

“Українці хотіли незалежності — се було народне домагання, але сього домагання не виконав Хмельницький, коли міг виконати — зручною політикою затримати по своїй стороні хана, а рішучою битвою відкрити собі дорогу всередину держави” (с. 33).

“Хмельницький був великий тільки на словах, а не на ділі. Щаслива Зборівська угода загордила його і відвернула від нього серця підвладних. Думаючи, що йому належить успіх першої війни — що могла, одначе, скінчитися з далеко більшими результатами; завівши зносини з володарями і запишавшись з того, — він думав, що тримає в руках долю всього північного слов’янського світу, і довівши до кінця визволення України, вже не вдоволився тим, а задумував ділити Польщу з Ракоцієм і заводити в ній православну віру. Сі плани були не більше як мрії випеченого щастям зарозумільця, що забув себе. Знаючи неприхильність українців до нього, він хотів приборкати їх суворими способами — деспотизмом. Хмельницький — пишний гетьман, перестав бути славним Богданом, що два роки тому водив побідні полки за віру і вітчину” (с. 34).

Се, без сумніву, характеризує погляди і настрої харківського українського гуртка. Але далі Костомаров не проливає сліз — як ми б могли сподіватись — над тим, що мрії України про незалежність змарнувалися. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської, неволі. Українці не того шукали в Москві, що там їх спіткало, — се він признає. Але доводить, що се, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: против волі і замірів України і її громадських верств обидві Руси об’єдналися в одній Росії.

“Се було противне честолюбним замислам гетьмана, і сам нарід український, хоч і пам’ятав колишню єдність, не міг об’єднатися з Москвою щиро по-братерськи: приймаючи стільки століть участь в безнастанних війнах поляків з москалями, українці привикли вважати їх народом ворожим. Московський режим — упорядкований, само-

державний, не відповідав ідеям українців, що привикли бачити анархію і в Польщі, і в своїй Гетьманщині. Всі тремтіли за свої права. Козаки знали розум і замилювання в порядку московського царя, вони були певні, що цар не буде з ними сваритись і миритись, як польські королі, не даватиме десятків приватних привілеїв і конституцій, з яких ні одна не поправить їх становища. Духовенство боялося за свою незалежність, страхалось піддання під московського патріарха. Одним словом — все відпихало тодішніх українців від московського престолу (автор сумарично відкикується до І т. “Истории Малороссии” Бантиша-Каменського). Але зате була ідея, що рухала всю масу народу і могла відігнати всякі побоювання, — віра (релігія). Православній вірі загрожувала біда, а вона українцям була дорога понад усе. Всі вони бачили, що тільки об’єднання з Московщиною може її захистити. Се переконання переборолو всякі упередження, всякі національні амбіції. Українці присягли цареві — але присягли тільки тому, що він і нарід його тримали святу східну віру. І от сталася подія велика, що забезпечувала будучність обидвох Росій, — подія чи не найважливіша, що нашої спільній вітчизні простелила дорогу до слави і величі.

Але історик даремно шукатиме тої поетичної сторони, що повинна була б відбити в собі се братерське з’єднання двох галузів одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, орудування обманством — от що характеризує сю епоху! Хмельницький не щиро піддався цареві, сим підданством він думав тільки налякати Польщу, вплутати Росію, а потім використати обставини для своїх честолюбних планів. Нарід присяг тільки тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру; при тім присягнув тільки після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть заховані вічно.

Кінець кінцем, унія, зрушивши нарід і викликавши в нім страх за свою віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і не досягли б без неї” (с. 35).

Не знати, наскільки щиро висловляв тут своє переконання молодий дебютант, і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіційне призначення дисертації. Як відомо, се не помогло. Православна інквізиція, в особі “высокопреосвященного” Інокентія, приятеля Максимовича, Погодіна й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владиків, духовенство, — за весь той, як я сказав, зневажливий тон в стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була “із’ята” і знищена, а автор мусив написати нову — на тему, дальшу від якої-небудь політики. Його перша праця дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильна закрашеним публіцистикою. Тому її поява в сій збірці нікого не повинна дивувати.

Друга праця юних днів, включена до сеї збірки, — се оборона права на існування української літератури в формі огляду її досягнень, починаючи від “Енеїди” Котляревського і кінчаючи літературними новинами 1841 р. Теза, проти котрої він виступає сим разом, сформульована так: оновлення російської літератури діється за поміччю великоруського народного елементу; на гадку противників українського руху, українці або зовсім не повинні брати участі в літературі, або присвоїти собі “великоруську народність”. “Несправедливість одної і другої гадки, коли хто мав би нещастя їх боронити, очевидна само собою”. “Завдяки самодержавію і єдиновластію” (автор хоче сказати: державній одності) ті ідеї, що порушують великоруську частину держави, не можуть не захоплювати української; українці не можуть не взяти участі в руху до народності. Але народність, до котрої вони йтимуть, неминуче буде народність українська.

“З чим міг з’явитися на літературній арені українець, що свої перші вражіння дістав на Україні і перші слова проговорив, можливо, своєю ж таки рідною мовою? Не інакше, як із своєю українською народністю і своєю рідною мовою (наречием). Багато українців відчувало, що російською мовою (на русском языке) не можна віддати того, що можна українською, і тому стали вживати свого рідного слова. І вони мають рацію. Розуміється, Гоголь у своїх високих творах представив багато з українського побуту прегарною російською мовою; але треба признатись: знавці кажуть, багато з того вишло б іще краще, якби було (написано) природною мовою. І багато знайдеться талановитих людей, які в обставинах свого життя так зжилися з українською мовою (язиком), що писали б зле, якби стали писати російською мовою, українські ж писання їх читалися б земляками з великою втіхою.

Так от, ідея народності, посунувши наперед російську літературу, витворила в ній окремиї відділ — літературу українську, в своїм характері чисто руську своенародну (так!). Декотрі з сучасних критиків звать сеї потяг до писання українською мовою незрозумілою забганкою. Але думають неправильно: се вимога часу, бо виходить з того принципу, що оживляє сучасну суспільність (себто з ідеї народності)” — с. 42–43.

Ся тема — оборона української літератури і вияснення її права на признання, переходить потім через усю публіцистичну діяльність Костомарова як один із головних провідних мотивів його публіцистики — хоча треба сказати, що паралельно з тим як українська література росла, ширилась і ставала на ноги, Костомаров не розширяв, а зменшував обсяг її — і своєї апології. В отсім першій огляді ще не помітно ніяких обмежень для неї в порівнанні з російською: одною й другою водять провідні ідеї, “що оживляють сучасну суспільність”, і, очевидно, у тім не кладеться їм ніяких

меж, — як не клали їх потім і кирило-методіївці в своїх планах піднесення української культури. Але в 1860-х рр., висувачи на перший план справу народної освіти, елементарних підручників для народу і т. под., як далі побачимо, Костомаров уже доволі скептично починає ставитися до української белетристики. В другому своєму огляді української літератури, 1871 р.*, він ще різкіше підчеркував се, що “изобразительно-этнографическое направление”, котрому завдячувало свій інтерес українське письменство, явно пережилось; за новими течіями, що захопили інтелігенцію, не можуть поспіти ні українські письменники, ні українська мова. Єдиним гідним і продуктивним вжитком для неї авторові представляється елементарна народна освіта, себто “ознакомление народа с плодами образованности” (с. 246).

Тут маємо в короткій формі те, що десять літ пізніш Костомаров повніш розвинув в своїх ославлених “Задачах украинофильства”* — теорію т. зв. “домашнего употребления” української мови. Взявши на себе оборону української мови, він наче упадав під тягарем тих ударів, які задавались і їй і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував сю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоені в молодих літах, — він належав до тої категорії, у котрих хоч “раз добром налите серце ввік не прохолоне”, але запас сього добра, налитий замолоду, не відновляється, не росте, а тільки зуживається і вигорає, як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя.

Переходжу до центрального п’ятиліття, 1859–1864. Се апогей енергії і творчості в житті Костомарова. В листопаді 1859 р. читав він вступну лекцію в університеті, яка зробила незвичайне вражіння і сотворила йому небувалу аудиторію. В березні 1860 р. відбувся його прилюдний диспут з Погодіним про початок Руси, що став початком завзятої полеміки — котрої сюди не заведено, бо вона мала спеціально-науковий характер. Р[оку] 1861 він розпочинає публікацію “Актів Южной и Зап[адной] России”, випускає “Памятники старинной русской литературы”; в першій книжці “Основи” з’являється його “Федеративне начало в старій Руси”, в третій “Две русские народности”, в шостій “Черты народной южнорусской истории”* — програмні статті, що вносили силу нових ідей, робили — можна сказати — повний переворот в історичнім мишленні східного слов’янства. В другій половині року він розпочинає полеміку в справі організації університетського навчання. 1862 рік приносить інцидент на публічній лекції 8 березня, вихід Костомарова з університету, розходження з радикальними кругами і завзяту полеміку з сього приводу; але поруч голосні лекції про Новгород, про великоруських раціоналістів XVI віку, підготовку великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В’ятку*, що вийшла з датою

1863 р. Вона зробила величезне вражіння на інтелігенцію і відразу зреабілітувала знову Костомарова як носителя поступової політичної думки; згадані республіки (в друкованім виданні з цензурних причин названі “народоправствами”) вважалися пригадкою про можливість республіканського ладу для східної слов’янщини. Під впливом сього й “Исторические монографии”, що почали виходити 1863 року, набрали характер історичного обґрунтування новішого політичного радикалізму. Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864)*, двох офіціальних героїв великоруської державності, зробили з Костомарова фігуру, стільки ж ненависну для офіціальних патріотів, як близького й дорогого для всієї опозиційної частини громадянства.

Статті сього славного п’ятиліття, заведені до нашої збірки, відкриваються дуже інтересними завваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину*. До них причепився польський публіцист Фіш (під псевдонімом Падалиці), боронячи стару Польщу против закидів Костомарова. Так зав’язалась у Костомарова полеміка на тему польсько-українських відносин, яка протяглась протягом 1860 рр. і дала чимало цікавих і навіть по сей час цінних завважень з боку Костомарова.

В своїй статті про козаччину проти Соловйова Костомаров виступає против його ультрадержавницького погляду (продовженого потім нашим Кулішем) на козаччину як елемент руїнний, противогромадський і противодержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом. Костомаров настоює, що українська козаччина — се український нарід, і її не можна відділяти від народу. Се не зовсім вірно¹, але тим не менше його завваження незвичайно цікаві. Так, з приводу тези Соловйова: “Яка б лиха не була суспільність, з котрої вийшов козак, все-таки вона була далеко вища від козацького товариства (общества), що повстало в степу”, — Костомаров відповідає:

“В противність шан[овному] професорові позволимо собі сказати: Яка б не була слабка свідомість сих людей (українських козаків) в творенні нового громадянства (общества) — все ж таки вона стояла вище від того ладу, що існував тоді під проводом польської аристократії. Коли б у них (козаків) навіть зовсім не було елементів конструктивних, вони все-таки стояли вище тих, що хотіли зруйнувати те, що тоді існувало: хотіли вирятувати батьківську віру, потоптану єзуїтським лукавством, самоволею Жигимонта і своєвільством панів. Хотіли звільнитися від панської юрисдикції — сього жахливого права поміщика: судити своїх підданих і карати їх на смерть, що вони здебільшого передавали підстаростам і євреям-орендарям. Отсі їх домагання і виявилися в повстаннях народу, що мали назву козацьких.

¹ Взагалі я не торкаюся наукових огріхів автора, що здебільшого залежали від тодішнього стану джерел і їх недостатнього розроблення.

Чого ж добивався сей нарід? На се дає відповідь Б.Хмельницький тими славними словами: “Согрішить князь — уріж йому шию, согрішить козак — і йому те ж зроби, ото буде правда!” А на гадку д[обродія] Соловйова, суспільність, де таке говорить, була нижча від тої, де існувало прислів’я: “Хлопа на палю, панові нічого, а шляхтича до вежі” (за ту саму провину панові-магнатові нічого, простого шляхтича — до в’язниці, а хлопа на палю).

Невже домагання такого громадського ладу, висловлене устами Хмельницького, — а устами його тоді ще говорив нарід, — значить бажання жити чужим коштом, як думає д[обродій] Соловйов? Нарід хотів жити чужим коштом? Чий же коштом міг хотіти жити цілий нарід? Не коштом же польських панів, їх двірських полків та орендарів-євреїв? А чий же коштом жило се шановне товариство, що збагачувало себе потом, кров’ю і сльозами українського хлопа, для своєї забави гралося його життям і честю, та ще й до того насилувало його душу. Д[обродій] Соловйов вважає козаків хижакками і паразитами — але чи не більше заслужили таку назву ті, що, проводивши дні в пияцтві, розкошах, обопільних наїздах, від котрих знов-таки найбільше терпів простий нарід, — нарешті вивели сей нарід з терпеливості? Один англієць, звідавши Польщу в XVII в., дивувався не хижачтву й злодійству руського (розум[ий] українського) народу, а дивній його терпеливості. Так видко добре було свіжій людині в атмосфері сього суспільства — а д[обродій] Соловйов ставить його вище над те, що хотіли організувати козаки!” (с. 56—57).

В відповідь на аналогічні зауваження Фіша-Падалиці, що козаки були не більше як розбійницькою, руйною бандою, тимчасом як поляки старались їх “ушляхетнити”, уцивілізувати і т. д., Костомаров відповідає:

“Ми не стидаємось ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків. Навпаки! Хоч сі люди виявляли себе в диких, варварських формах, вони давали вираз (хоч і невдатний!) тому, що було затаєне в серці народу. Ні, ми безумовно не стидаємося сих людей, хоч би в яким жакливім вигляді вони не виступали. Історія показує нам, що злодій, розбійник, волоцюга, окриті зневагою, часто стали такими саме тому, що не могли жити в задушливій, погибельній атмосфері, переповненій пануванням своєвільства, і не знаходячи собі виходу, не виховавши в собі понять, відмінних від тих, серед яких вирости, вони кінець кінцем виступають не з чим іншим, тільки з тим, від чого тікали — лише в іншій сфері і з іншою обстановою. Нелюдський ватажок українських гайдамаків в ґрунті речі те саме, що польсько-український пан, — котрого канчуки довели селян до гайдамацтва. Нові шляхи в суспільстві проторюються не швидко, і найчастіше ті, що тікають з нього і стають в вороже до нього становище, — або

обмежуються одною негативною активністю, або йдуть старим шляхом, зістаючися в тих же упередженнях, які змусили їх стати ворогами того суспільства. Але в основі вони ні в першому разі, ні в другому не гірші від тих, котрим спочатку виповіли війну, а кращі — особливо доти, доки не силкуються надати легальності своїм учинкам. Самоволя пана викликала самоволю гайдамаки. Але самоволя пана заявляла, що вона зовсім не самоволя. Вона називала себе правом, іноді навіть божеським — тимчасом як самоволя гайдамаки, принаймні спочатку, не пускалася на таку гіпокризію, а признаючи своє самовільство, годилася з ним, що гідна шибениці, меча чи палі. Для морального почуття злочин гідкіший під маскою чесності, ніж в своїй оголеності. Легальне своєвільство викликає своєвільство, що змагає до знищення своєвільства легального” (с. 59–60).

“Д[обродій] Падалиця, називаючи козаків “демократичним суспільством, яке коли-небудь існувало”, завважає, що все-таки поляки мали на нього вплив і “ушляхетнили” його. Ся гадка справедлива, але се ушляхетнення саме й було причиною, що козацьке суспільство не дозволило дозріти в собі тим зав’язкам, які обіцяли такий багатий урожай; а з другої сторони — народні маси не дали дозріти і тому ушляхетненню. Народні маси діють інстинктивно, але рідко помиляються, коли справа йде про їх долю. Іноді те, що може показатися вислідом нещастя і упереджень, так що в мислителі, не дуже проникливого, воно викликає обурення, — буває наслідком зовсім розумного народного почуття, того правдивого “хлопського розуму” (здорового ума), що без силогізмів і довгої праці бачить речі ясно і йде до правильної мети, минаючи всякі манівці. От з’являються в історії люди, своїм розвитком вищі від маси, начебто перейняті щирим бажанням добра для своїх земляків; вони обіцяють їм в будучині добробут, свободу, силу і готові віддати на послугу своєму народові своє життя — але сей нарід їх топче, закидає їм егоїзм, вважає за своїх ворогів, за добро платить злом, за пошану ганьбою, погібллю за їх бажання вирятувати його. Та вгляньте глибше, і ви побачите, що маса ся не така неправа, як здається! Маса відразу відчуває і розуміє, що сі непокликані опікуни готують їй таке, чого вона не хоче і пізніше їй буде лихом.

В історії України єсть така сторінка, яких можна багато нарахувати в історії кожного народу. Після смерті Б.Хмельницького гурток значних людей, що підіймалися над масою своєю освітою і розумним поняттям про громадський лад, зложив проект організації козацької України в формі республіки, федеративно зв’язаної з Польською короною і В[еликим] кн[язівством] Литовським. Зложено славному Гадяцьку умову. Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере: чому воно не здійснилося? Чому нарід одних із сих добродійців

своїх прогнав, інших і побив? Як се він не зрозумів моральної вартості незалежності, громадської свободи й освіти, що їм обіцяла ся умова? Як тут не пожалувати про темноту маси, що не дала здійснитися таким спасенним замірам. Як не пожалувати людей, що так страшно заплатили за вищість своїх ідей і своєї освіти! Але приглянувшись до справи ближче, побачите, що нарід не зовсім неправий, і в своїй темноті маса бачила ясніше, ніж той освічений гурток її провідників. Маса інстинктом зрозуміла, що на здійсненні спасенних намірів своїх провідників вона програє тяжко — так, як прогнала на прилученні до Польщі, коли виграли ті, що творили вищу верству. Маса не дає собі звабити зверхніми прикметами свободи, воліє мале облегшення свого життя, ніж гучні обіцянки, — що чим привабніше бувають, тим менший круг людей задовольняють, і то коштом більшої шості. Маса зрозуміла, що Гадяцька умова накладе на неї ще тісніші кайдани. Що Гадяцькі пакти дають вільності в таких розмірах, що вони самою істотою своєю зможуть обняти тільки вибранців долі, значить — допомогти сформуванню і укріпленню привілегій вищої верстви. А нарід не то що повернуть до старої неволі, з якої він вибився з таким кровопролиттям, а приведуть до становища ще більш безвихідного — згідно з звисними словами: буде останнє гірше від першого. Яке б не було становище народу під московською владою, нарід хилився туди, нехтуючи всіма приманами, що йому показували провідники. Він сподівався, що в кожному разі його доля буде краща від тої, яка чекала б його з щасливим розвитком свободи, обіцяної Гадяцькою умовою. В Московщині нарід бачив владу як свою охорону: вона здавалася йому апотеозою справедливості, тому що як влада єдина вона протиставлялася владі багатьох — занадто досвідченій сим самим народом” (с. 61–62).

Тут же знаходимо і цікаві виступи против націоналістичного самовеличання і фальшивого закривання прогріхів минулого, против національної виключності і шовінізму. Бачимо бажання поставити національне на широкій вселюдській базі — що помічаємо потім і в статтях про поезію Шевченка (7 і 8)*: вони і до нашої збірки заведені, власне, через сю спільність ідей. Протиставлення дійсно народного характеру Шевченкової поезії українофільським аксесоріям т. зв. української школи польської літератури (с. 92) безпосередньо зв'язує ці виступи против польського українофільства з аналізом Шевченкової поезії: Шевченко не повторяє загальних місць, уже переспіваних народною поезією, а продовжує її, ведучи її на висоті, її доти невідомій.

“Правда москвичам о Руси”*², названа автором так в паралель полеміці з історичними претензіями поляків, дає далеко менше. Автор виступає против закидів національного “партикуляризму”, затемнювання “субстан-

ції народного духу” національними звичками і т. п., що йому закидали московські слов’янофіли з приводу його “Двух русских народностей”. Але сю вдячну з його становища тему він збув кількома побіжними завваженнями та різними детальними поясненнями: може бути, він сподівався, що полеміка розгорнеться ширше, і тоді буде йому нагода викотити гармати більшого калібру і повести дискусію на теми більш принципіальні. В сій же статті він виступив головню в двох питаннях загальнішого характеру: против упереджень слов’янофілів на поляків і против слов’янофільських зусиль відвоювати для великоросів цивілізаторську ролю серед східного слов’янства. З приводу “небилиць” свого противника: його бажань представити марш Олега на Київ як “похід на полудне північної цивілізації” і пересадження на український ґрунт новгородської системи городів і пригородів, — Костомаров писав тут:

“Що північні охотники були у Олега — се так, се видно з літописі; але там нема й сліду північної цивілізації. Та й звідки взялася та північна цивілізація, і що то була за цивілізація? Коли тоді було щонебудь подібне до цивілізації, то скорше вже на полудні, поблизу Греції, з котрою Полуднева Русь мала зносини. Правда, коли Олег завоював Київ, Київ і з ним Полуднева Русь ввійшли, так би сказати, в ту систему зв’язку, що виникла на півночі — не з яких-небудь старих підоснов, а наслідком чужоземного завоювання, — але де ж докази, що Олег прийшов (на полудне) з свідомою системою?.. Про Русь новгородців я таки нічогісінько не знаю — дарма що критик хоче мене застидити сим незнанням. Я знаю тільки те, що ім’я Русь при кінці XI і на початку XII стол. (коли складалася літопись) мало два значіння: в розумінні Київської землі і в розумінні федерації земель, що разом з Києвом стояла під управою одної династії. Новгород був Руссю в сім другім значінні, але ніколи не був Руссю в першім розумінні” (с. 110).

Костомаров тут обстоює полудневе походження Руської федерації, руської державності і культури — в противність “московским лазейкам”, як він їх називає. Епіграфом своєї статті він поставив фразу з новгородського життя архієп[ископа] Сергія: першого владика, присланого в Новгород з Москви, коли московський князь зломив силою політичну і церковну автономію Новгорода, і новгородці вірили, що сам Господь покарав сього московського культуртрегера, що заходився заводити в Новгороді московські порядки: він збожеволів, і його мусили забрати. “Вознесе ся умом высоты ради сана своего, яко от Москвы прииде — величая гражданом яко и племенем, их укори” — величався тим перед новгородцями, що з Москви прийшов, і через те стратив розум.

Дискусія не розвинулась, і Костомаров не мав нагоди вичитати “Москвичам” всю правду; децю сказав в своїх критичних увагах до московських

історичних легенд — про Дмитра Донського і Сусаніна (сюди належать полемічні статті 28–30)*, а ще більше в пізнішій статті про початки московської автократії (“Начало единодержавия”) в 1870 р.*

Але все-таки вже в 1860-х рр. виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви (див. с. 181)* і неприятеля великоросів взагалі. Костомаров так формулює сі обвинувачення, з приводу своєї полеміки з Кояловичем: “Д.Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналій*, від котрих треба триматися здалека і з рана до вечора їм показувати, що ми їх розуміємо, себто виявляти всю їх нікчемність, лукавства і злочини” (с. 210).

Такий ефект робили писання Костомарова на великоруських реакціонерів. “Полеміка”, котру вели против нього, як відомо, — назавжди закрила йому поворот на університетську кафедру.

Інтересніше випала полеміка з приводу єврейсько-українських непорозумінь, — хоч Костомаров теж не розвинув її як слід, непотрібно примішавши свої суб’єктивні емоції, і полишив, таким чином, без потрібного вияснення об’єктивні причини сих непорозумінь, що, на його гадку, треба було усунути.

Початком до сеї дискусії послужив лист до редакції “Основи” якогось молодого єврейського інтелігента, підписаний буквами “П-в”, з приводу того, що “Основа” часом вживала для євреїв назву “жид”: сей П-в, не бажаючи розводити на сю тему друкованої полеміки, “іменем євреїв” просив редакцію “Основи” залишити се “гнусне” ім’я і називати євреїв “національним іменем”, бо ім’я “жида” стало синонімом шахрая, і вживання сього імені вертає людей до середньовічних упереджень та стелить стежку погромам. Редакція надрукувала сей лист з своїм поясненням, що ім’я “жид”, власне, єсть національне ім’я, само по собі нічого образливого в собі не містить, а коли з ним зв’язуються певні неприязні настрої, то се тому, що євреї, живучи між українською людністю, не шукали з нею зв’язку, не наближалися до неї, “а навпаки — часто поступали против духу і користі нашого народу”. На се відізався “Сион” — одеський орган єврейської великої, зросійщеної буржуазії. Признаючи “Основи” правду, що ім’я “жида” не має само в собі нічого образливого, він, одначе, обрушився на сей заклик зближення, обслідування причин відчуження і через обопільне розуміння — до замирення. Слова “Основи”, що “для нації не може бути нічого шкідливішого, як існування серед неї інших народностей, які тримають себе осторонь, індиферентні до її інтересів або ще гірше — силуються підбити її під свою владу і свої впливи”, “Сион” представив так, ніби українська національність ставить дилему: або асимілювати євреїв, або знищити їх. Заразом поставив українському рухові обвинувачення в узькому націоналізмі і бажанні “роз’єднати народи (розумій — український і великоруський), які мусять творити одну цілість з огляду на племінне споріднення і спільні політичні та економічні інтереси” — себто закинув те, що з того

часу набрало назву українського сепаратизму. А щодо євреїв заявив, що вони готові асимілюватися, але не з українцями, а тільки з великоросами: “Зрікатися своїх одвічних особливостей євреї можуть тільки в користь цілого, а не якоїсь частини”. “В равнодушии к общим судьбам нашего отечества России, в противодействии его пользам *Основа* не упрекает нас, и при всем желании не могла бы упрекнуть: бесчисленное множество фактов могли бы мы привести и в таком случае в свою защиту”. Коли ж такі патріоти російського отечества не йдуть разом із українцями, то саме тому, що не бачать тут “польз” для свого отечества: вважають шкідливим розбивання культурних сил і так малої інтелігенції своїми національними змаганнями, “вместо того чтобы вести ее под знаменем одного общего литературного языка, помимо мелких племенных распрей к великим общечеловеческим целям”.

Се було нетактовне і з становища українців — прикре, небезпечне, несовісне. Куліш дав волю своєму роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю “Передовые жида”*. Нагадував там, як три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив з колективною декларацією в обороні євреїв*, прилучаючись до виступу письменників російських і польських. Висловляв своє обурення, що тепер ті ж самі “передові жида”, з котрими він виступав против російських реакціонерів, забігають в російський патріотизм і в сфері “гуманности и образования”, випихаючи відти основ’ян і ставлячи їх в підозріливім світлі одночасно і перед охранителями “польз отечества”, і перед провідниками інтересів “современного человечества”. Заявляв, що публіцисти “Сиона” “зловживають” такими словами, як “прогресс, гуманность, просвещение”, а zarazом випереджають самих Іоаннів московських в “собирании земли Русской”, і що з “такими літераторами” українці не можуть мати діла.

“Сион” відповів на се відкликом до російської преси, віддаючи “на суд всеї руської публіцистики” свою суперечку з “Основою”, бо вона, мовляв, повела свою полеміку так, що ся полеміка стає загрозою всім щойно здобутим і ще не забезпеченим вільностям друкованого слова (се не було сказано виразно, але досить ясно читалося між рядками). Російська преса не лишилася глухою на такий розпучливий відклик і, не чекаючи заклику української сторони і не вглядаючи навіть в інкриміновані статті “Основи”, взялася розсуджувати євреїв з українцями. “Русский вестник” на правому крилі, “Русское слово” на лівому признало поведення “Основи” не справедливим.

Гурток “Основи” був крайне подражнений, і Костомаров дав йому вислів в своїй статті “Иудеям”*. Він цілком правильно вияснив некоректність “Сиона”, що замість запропонованої євреям дискусії на тему обопільного зближення і порозуміння пустив доносець в сепаратизмі, узькому націоналізмі, реакційності і т. д. (від нього українське громадянство і рахувало потім всю пізнішу низку обвинувачень в українським сепаратизмі, розби-

ванні культурних сил і т. д.). Але при тім цілком непотрібно, насамперед, ототожнив “Сион” із єврейством взагалі, хоч ясне діло — ні єврейський пролетаріат, що бився в лещатах своєї буржуазії, ні ті євреї, які саме щиро заходилися коло зближення з українським рухом — не дуже численні, вони все-таки були і не могли відповідати за тактику єврейських зросійщених великобуржуазних верхів. По-друге — також дав волю своїм емоціям, заявивши іменем “малоросіян”, що вони не мають симпатій до “юдейського племені” і просять не змушувати їх любити його і хвалити те, що їм не подобається. Знов-таки Костомаров не мав ніякого уповноваження від української народності чи громадянства свідчити їх почуття — я сам особисто добре знав між українцями людей (як пок[ійний] В.Б.Антонович або Л.А.Смоленський), які зовсім не мали таких антипатій до євреїв. По-друге, симпатії чи антипатії — се річ, яка не повинна грати ролі в уставленні громадських взаємовідносин. Костомаров заявляв далі (с. 123), що незалежно від симпатичних чи антипатичних сторін євреїв, треба бажати їм повної рівноправності і можливо широкого поля діяльності та сподіватися від того зміни в відносинах євреїв до українських мас. Се головне і на сім треба було стати. Додаток — що українці не бажають асиміляції євреїв — се зовсім непотрібний емоціональний випад, у відповідь на заяву сіонських публіцистів, що вони не хочуть асимілюватися з українською народністю, немов якоюсь нижчою. Та й сама вигадка: називати євреїв коли не жидами, то таки не євреями, а юдеями — се, може, було й дотепне, але зовсім не на місці.

Так, властиво, ся дискусія нічого не вияснила і до порозуміння обі сторони не посунула.

Роздраження до російської публіцистики і з нею против поступового громадянства, що встряло в сю суперечку, виявляється і в статті Костомарова з приводу “Тисячелетия Руси”* — в його песимістичних відзивах про поверховне засвоєння ріжних модних гасел — “цілого словника чарівних слів, що порушують нерви тих, що хочуть бути громадськими діячами”, і zarazом “хиткість в гадках, непевність в осудах і непогодженість слова з ділом” (с. 126). Се служило прологом до його різкого конфлікту з поступовою громадською опінією і пресою з нагоди інциденту 8 березня 1862 р., коли Костомаров хотів зірвати страйк протесту, проголошеного студентами і професорами з приводу арешту і висилки проф. Павлова за його промову з приводу того ж тисячоліття. Ми включили статті Костомарова з приводу сього конфлікту як ілюстрацію до сього дуже важливого моменту в еволюції його ідеології. Як відомо з його автобіографії, ся кампанія против його страйколомства, в якій взяв між іншими участь і П.Лавров, довела Костомарова до незвичайного роздраження: він готов був повторити відзиви й характеристики, що розсипали на адресу радикальної молодезі найбільш

реакційні круги. І хоч поступове російське громадянство скоро забуло Костомарову сей неfortunний його виступ, в його психіці ся шпара між ним і сими поступовими, чи радикальними, кругами, я думаю, не заросла ніколи.

Вихід із сього прикрого становища, в яким опинився Костомаров з виходом з університету і зреченням з публічних виступів, дала йому тим часом справа видавання українських підручників, за котру він ухопився саме тоді, весною 1862 р. Його відозва до земляків, де він заохочував до праці над підручниками і до жертв на їх видання, в зв'язку з сим — його пригадки про негайну потребу видання українського перекладу Євангелії накликали на нього силу нападів, інсинуацій, відкликів до урядових репресій і стали на довгий час, можна сказати — на всі дальші літа, одною з головних тем його публіцистики і полеміки. До збірника заведено статті його на сю тему (17, 21–26, 31–32)* і навіть викази жертв з поясненнями про стан справи, що він тоді друкував. В сих питаннях можна відзначити кілька інтересних сторін: з одної сторони — оборона українського навчання против обвинувачень аргусів російського централізму і державної народності, з другої — докази важності справи на адресу українського громадянства, що переходять в напади на беззмістовність сучасної української поезії й белетристики, на недостачу серйозних інтересів у сучасних українофілів:

“Писати повісті й стишки — часто безбарвні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами і зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складання потрібних народів книжок. Також і наші заможні народолюбці радніш уберуться для забав в quasi-національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять з своїх доходів одного-другого карбованця на справу народної освіти” (с. 139).

Нарешті цікава та програма, яку Костомаров начеркує для сеї наукової літератури:

“Розуміється, треба бути розважним, було б смішно, коли б хтось переклав на українську мову “Космос” Гумбольдта або “Римську історію” Моммзена: для таких творів іще не прийшов час. (На жаль, він не прийшов іще й досі! — *М.Г.*). Треба обмежитися елементарним викладом наукового знаття, необхідного для першої освіти. Тому на теперішній час крім букварів народів потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехизис, виривки з поучень учителів церкви, з житій улюблених народом святих і пояснення богослуження. Що б там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народів матеріалізм, — але нарід з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця.

За сферою релігії повинна йти знайомість з природою... Разом з тим треба зладити граматику рідної мови, з котрої нарід пізнав би будову людського слова. Нарешті треба написати таку книжечку, щоб у ній подати народіві головні основи його становища в державі і юридичних прав. Сим поки що можна й обмежитися. Історії — всупереч дечийм гадкам — ми не вважаємо потрібним заводити до сього плану елементарної освіти: історія така наука, що вимагає великого запасу попередніх відомостей і значного розвитку, без того з неї нема користі” (с. 138).

В зв'язку з сим стояв огляд фонетичних і граматичних особливостей української мови, відмінних від великоруської і польської, що Костомаров постарався надрукувати в офіційнім органі міністерства освіти, обстоючи самостійність української мови як гідний знаряд і предмет навчання; було б інтересно пошукати за вказівками, чи Костомаров сам зложив сей огляд, чи користав з помочі котрогось із сучасних українських лінгвістів, і чого сей огляд варт з лінгвістичного погляду.

Надрукована одночасно в іншій високоофіційнім органі — сим разом військовім — стаття про Володимира Мономаха і Б.Хмельницького* старалась можливо переконуюче довести, що український патріотизм цілком не суперечить общеруському державному націоналізмові: се, можна сказати, — було чергове завдання української тактики 1860-х років, а Костомаров до самої смерті не переставав твердити і заявляти, що українському народіві його прив'язання до національних особливостей побуту і мови не перешкоджає в повній лояльності супроти Російської держави і великоруського народу, і українська інтелігенція, з самим Костомаровим в головах, тримаючись української культури і розвиваючи її по змозі, тим не менше чує себе “руською”, державно-патріотичною і т. д. Стаття ся знаходила симпатичний відгомін в українських кругах, і Драгоманов пильно рекомендував своїм галицьким кореспондентам простудіювати її, щоб зрозуміти сей подвійний націоналізм сучасних українців, до котрих і сам Драгоманов тоді належав. З історичного становища інтересні в ній міркування Костомарова про розходження політичних планів московського і українського уряду: прилучення України вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, не згідні із московським централізмом і самодержавним ладом:

“Воно злякалось свого неминучого самовбивства. Хмельницький сварився, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикрості і несправедливості супроти його народу (з московської сторони) не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би своє козацьке військо на Москву. Але се була б усобиця — така, як колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Москвою. Відпасти від Москви Богдан не хотів — зв'язок України з Москвою був не зовнішній, а внутрішній, народний...” (с. 153).

В зв'язку з сим стояла федеративна концепція, що раз у раз накликала на Костомарова різні атаки й інсинуації з консервативних і офіціальних таборів. Хоча Костомаров кожного разу як йому закидали бажання з помічень над федеративним принципом в старій Русі зробити певні директиви сучасній практичній політиці, рішучо заявляв, що він займається сим питанням тільки як історик, — але його підчеркування сього принципу стояли в такім виразнім ідеологічнім зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, з одного боку, з апологією обласності і українофільства, з другої сторони, що всі його заперечення не помагали нічого, і полеміка підіймалася раз у раз. В збірці передрукована його невеличка, але дуже інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але крім того він дебатуює на сю тему і в “Правді москвичам”, і в листі до редактора “Дня” (с. 161), пізніше в “Начале еди-нодержавия”, і в передсмертній полеміці з Кояловичем, та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д.І.Багалієм*, раз у раз повертається до своєї федеративної концепції. Відмежовуючися від практичної політики, він настоював на тім, що коли б східнослов'янське життя було полишено свому природному розвиткові, воно *неодмінно* вилилося б в форму свобідної федерації земель. Монгольське завоювання збило його з сього нормального шляху, прищепивши принцип азійського деспотизму, а західноєвропейські взірці оформили сей московський деспотизм на європейський кшталт. Історик не договорював, що нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до самоврядування і федерації, — але се читалося всіма між рядками.

Публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небагато додає до того, що висунув він в своїм апогею, і моя мова про неї після вже сказанного буде коротка. Вище я згадав про огляд української літератури 1871 р.* — дуже характеристичний для еволюції поглядів Костомарова і багатьох із його сучасників. З того, що “Основа” не знайшла ширшого кола читачів і передплатників, він виводив, що життя переступило через змагання українських патріотів на літературнім полі. “В добі, коли все, що мислило, думало про рух наперед, поширення просвіти, свободи і добробуту”, “изобразительно-эстетическое направление”, взяте українським письменством, вичерпалось і виявило свою узкість. “Простонародне життя, що перед тим здавалося невичерпаною скарбницею літератури, з погляду сих поступових течій показало себе дуже убогим: в нім не видко було руху, а коли й був рух, то такий повільний і мало помітний, що ніяк не міг задоволити вимог скорих продуктивних і знаменних поліпшень, що займали думки суспільства”. “Підіймати українську мову до рівня освіченого, літературного в вищій розумінні, придатного для всіх галузів знання, для описання людських громад в вищій розвитку — се була гадка привабна, але її нестійність виявилась зараз на перший же погляд”. Прийшлося б творити

штучну українську мову, і вона вже не була б українською народною мовою: в українців було б дві мови, і українська інтелігенція, маючи вже одну літературну мову — російську, взявши участь в її формуванні, не прийняла б другої штучної мови — української. Єдиною раціональною сферою приложення української мови зіставалась елементарна шкільна і освітня література для народу — але сю сферу закрила для українців агітація, піднята реакційними кругами. “Від 1863 р. українська література перестала існувати в Росії”. Такий був висновок, і Костомаров не вказував виходу з положення — тільки відкликувався до української і великоруської інтелігенції, і через неї, очевидно, і до уряду: щоб вони розслідили справу і переконалися в неможливості позбавити українські маси освіти рідною мовою (с. 245–247).

Київський осередок, що перейняв у тім часі провід українського життя від петербурзького, не зістався на такій непевній позиції. Він рішив, з одної сторони — перекинути на галицький ґрунт ту українську роботу, котрій будуть закриті шляхи в межах Росії (організація Товариства ім. Шевченка, заходи коло перетворення на всеукраїнський орган “Правди” і взагалі випростовання галицького українського руху в напрямі всеукраїнським). З другої сторони, старався використати всі можливості для повнішого розвитку української культури — скільки дадуть на те змоги урядові обмеження. Так поновлено і заходи коло освітньої літератури для народу, і коло відродження белетристики, театру, музики, всебічного обслідування народного життя в сучаснім і минулім — доки указ 1876 р. не положив тому неперехідних перешкод. Костомаров на сей указ не відізвався безпосередньо. Він взяв на себе невдячну ролю — як се характеризувалось тоді — “примирити з собою правительство”. Для того, з одного боку, в можливо лояльних тонах відкликався на різні явища сучасного життя — як-от “війна за визволення слов’ян”*, як її офіційно називано (в повній протилежності до гасла Драгоманова “Чистое дело требует чистых рук”)¹ або польські проби заграги з сеї нагоди на всеслов’янських струнах і собі — щоб в ім’я всеслов’янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблення урядових репресій против польської культури (46–48)*. Правдоподібно, Костомаров хотів таким чином відвести підозріння против українського руху щодо споріднення з “польською інтригою”, що йому раз у раз закидали московські противники, і для того брав на себе малопочесну ролю викривача польського лукавства перед урядом і російським громадянством, переймаючи дещо з ампула Говорського і Кояловича, котрих перед тим так суворо за те картав*, і тим робив неприємне вражіння і в українських, і в поступових російських кругах.

Одночасно він можливо спрощував і звужував українську проблему, стараючися пропхнути її через урядове ухо. Уже в своїм огляді 1871 р. він

¹ Сі статті Костомарова, доволі великі, прийшлося з браку місця проминути.

прийняв дещо з аргументації своїх опонентів — напр., тезу, що російська літературна мова не великоруська, а общеруська, утворена при участі українців і так само їм близька, як і великорусам, або признання абсурдним зусиллям сотворити інтелігентську літературу засобами української мови і культури.

В таких тонах взяв він слово в оборону забороненої української мови п'ять літ по указі, з тої нагоди, що урядові круги взялися до перегляду законів про друковане слово (“Малорусское слово”, 1881*). Сим разом він твердо і без недоговорень поставив принцип: “українське слово для домашнього обиходу”. Згадуючи, що так колись висловився один із слов'янофільських органів в 1860 р., — Костомаров тепер приймає сю тезу своїх антагоністів за свою. Аргументує за українську проповідь, за український переклад Біблії тим, що се може підняти в масах прив'язання до церкви й релігії, помогти против ширення сект і т. д. Відповідаючи “Совр[еменным] известиям” (15)*, відрікається він від фонетичного правопису (“кулішівки”) і заявляє себе прихильником правопису Максимовича і т. д. Все се, нітрохи не впливаючи на урядову противоукраїнську політику, робило вражіння непотрібного забігання перед противниками і побивання своїх — тих, що саме вели активну українську роботу в тім часі. Особливо різко ся хибна опортуністична тактика старого провідника позначилася в його статті 1882 р. — “Задачи украинофильства”, написаної з приводу появи в Києві українського альманаху “Луна” (54)*.

Почавши з жалів на ту кампанію, що ведеться в реакційній пресі против української мови і своїми інсинуаціями привела вже уряд до її заборони, — зробивши з приводу сих заборон реверанс вишньому начальству і запевнивши, що він нітрохи не сумнівається в добрих його замірах і бачить тут тільки результат деякої неосвідомленості, — старий історик пояснює, що так, як поворот до української народності явився натуральною реакцією проти фатального історичного процесу відривання верхів народних мас, — так опозиція новому “українофільству” і спеціально літературному вживанню української мови являється пережитком старого трактування народного як мужицького — не вартого уваги і культури. Нарікає на те, що поява кожної нової української книжки викликає не критику її змісту, а принципіальну дискусію на тему, що українською мовою взагалі писати не треба. Констатує, що самий факт існування української мови (“малоросійського наречія”) дає йому право на літературний вжиток — бо ж не можна заборонювати людині висловлювати свої гадки якою мовою вона хоче. По сих вступних увагах переходить до обговорення останньої літературної новинки — отої “Луни”, і можна було б сподіватись, що після даної лекції антагоністам — оцінювати книжку щодо змісту, чи вона добра чи лиха, він дасть саме таку оцінку. Але сам, очевидно — несвідомо для себе, не так займається оцінкою позитивних чи негативних сторін уміщених творів, як вдається в принципіальну дискусію — чим повинні займатися українські

письменники і які завдання має собі ставити українство (“українофільство”). За позитивний тип українського письменства автор бере творчість Нечуя-Левицького; хвалить його побутові оповідання й п’єси, з спочуттям згадує популярно-історичні брошури, від оцінки його проби наукового представлення української мітології ухиляється — чи справді тому, що не бачив її, чи, може, тому, що не хотів ставити дражливе в тих часах питання про законність і раціональність наукових творів українською мовою, друкованих в Галичині з огляду на заборону в Росії. Таким чином, в 1881 р. “изобразительно-этнографическое направление” уже не здавалося Костомарову таким пережитим, як у 1871 р., і вповні оправдувало в його очах існування української літератури — так, як допускає се й указ 1876 р., принаймні в теорії. Костомаров посилається на популярність побутової і народницької белетристики на великоруські теми в російській літературі і вважає, що українська література на такі ж побутово-народницькі теми буде цінним і бажаним її доповненням.

Зате різко виступає Костомаров против штучних, на його погляд, силкувань збільшити культурну амплітуду українського слова і української творчості через творення нових виразів “для вислову вищих понять і предметів культурного світу”. Нетактовно і несправедливо, в стилі писань “Киевлянина” і “Московских ведомостей”, він висміював невдалі, на його погляд, новотвори, прирівнюючи їх цілком незаслужено до московських “мокроступів”, напр. слова “байдужість”, “задуманість”, вираз: “поетична мрія про історичну минувшість” він наводить як курйози, як недорічності, хоча се були вирази вповні вдалі, зрозумілі і дуже скоро прийнялися в українській мові, всупереч пророкуванням Костомарова.

Взірці українських поезій, зложені такою новою мовою, дійсно не всіди були вдатні, і нарікання Костомарова були не безпідставні — але все те було питання таланту, а не принципу.

Так само і в другім питанні, порушеному Костомаровим, — перекладів на українське. Його переконання — що “переклади на українське будуть на місці тільки там, де переложене може бути близьке і зрозуміле народному серцю і інтелектуальному розвиткові”. Він вказує на приклад Старицького, що дуже гарно переклав сербські пісні, але далеко не мав такого щастя з Шекспіром, Байроном і Андерсеном. Але той Костомаров, що добивався негайного перекладу на українську мову Біблії, чи міг сказати, що Апокаліпсис або Книга Йова ближчі народному розумінню, ніж Шекспір і Андерсен? А крім того він уже признавав законність побутово-народницької літератури для інтелігенції, не для народу — чому ж переклади не могли призначатися теж і для інтелігенції, чутливої на краси рідного слова, а не тільки для народу? Кінець кінцем, він писав: “Ми вповні поділяємо бажання бачити українську мову розвинену настільки, щоб нею можна було передавати без натягань все, що являється сферою культурної мови. Але на се треба часу і значного піднесення інтелектуального рівня

народу. А тому латинське прислів'я: “поспішай помалу” — повинно бути гаслом українських письменників”.

Та поскільки українська творчість могла призначатися не тільки для народу, але й для інтелігенції, і поскільки сам Костомаров признавав, що мова твориться не тільки масами, але й письменниками, то, очевидно, піднесення культурного рівня літератури могло залежати не тільки від піднесення народних мас, але і від самої літературної творчості. Коли за Шевченком автор признавав ту високу прикмету, що він не переспіював уже даного народною творчістю, а продовжував її, то очевидно, що кожний талановитий український письменник в міру своїх здібностей мав робити се — і сею, власне, дорогою пішла письменська робота останніх десятиліть XIX віку, Костомаров же хотів її спинити і звернути на чистий етнографізм — котрого вимагав указ 1876 р., і зганяючи українську інтелігенцію з того поля, на яким вона шукала обхідних доріг супроти заборон 1876 р., справляв її в безвихідний кут письменства для школи, для народу (вказуючи за взірць “Листи до любезних земляків” Квітки*, від котрих — позволю собі різко висловитись — аж нудило серйозного українського культурного робітника 1870—1880-х років). Для української інтелігенції того часу ставало вже цілком ясно, що якраз доступу до народу якнайбільш стереже і не дає їй урядова політика, тому вона й пускалася в глибокий обхідних урядових позицій, щоб розвитком української культури і обгостренням українських постулатів як політичного питання змусити уряд до уступок у сфері школи і популярного письменства. Факти оправдали се, бо народну школу удалося здобути після літератури, театру, університетських курсів і всього іншого, — дістати з рук революції, а не повного добрих замірів уряду. Старий же історик не розумів сього і шукав компромісів з урядом. Силкуючися помирити уряд з українством, він заразом заходжувався підгоняти український рух під урядові погляди, мирити українську інтелігенцію з принципами указу 1876 р. Сього українська інтелігенція не могла подарувати свому старому провідникові. З “Задачами українофільства” Костомаров не тільки вийшов з сучасного українського активу, але й змусив його рішучо відмежуватись.

Сим кінчаю свої замітки, якими я хотів заінтересувати сучасного читача публіцистичною спадщиною великого історика, почасти зібраною в отсім збірнику. Я старався зібрати в нім найбільш інтересне — але я вважаю, що властиво все, написане Костомаровим, повинно стати приступним: решта історично-публіцистичних статей, неповторені писання історично-літературні і фольклорні (почавши з нової його дисертації про народну поезію, написаної замість знищеної) і писання белетристичні (головно російські, бо українські були кілька разів видані). Всього того не так багато, видання його вповні здійснимо і повинно бути здійснене. Такий визначний провідник,

що положив свою печать на цілу епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знати, то значить — передусім мати змогу знати. Я можу висловити побажання, щоб нинішня збірка підтримала інтерес до нього і викликала бажання зазнайомитися з ним у всіх нам приступних сторонах його громадської діяльності.

Досі, правду сказавши, більше звертали увагу його прикмети чисто індивідуальні, інтимні так би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя, а вона має визначний історичний інтерес!

тоновича, які він читав приватно у 1895/1896 рр. українською мовою, на обкладинці автор не зазначений. Записи велись групою слухачів, головно В.Доманицьким (тоді був студентом першого курсу) та А.Кучинським, загальна стилістична редакція здійснена О.Кониським. Книга В.Антоновичем не редагувалась і була надрукована за його відсутності.

с. 285 ...його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — “Записки Укр[аїнського] наук[ового] товариства в Києві”, кн. III — йдеться про написану у 1905 р. за офіційним дорученням історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира записку, що була надрукована мовою оригіналу (тобто російською) після смерті вченого. Назва записки дана українською мовою редакцією часопису. Див.: Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. III. — С. 33–39.

с. 287 Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична секція Комісії української історіографії рішила скористати в нинішньої річниці, щоб про се нагадати — вшанування пам'яті В.Антоновича, згідно з планом М.Грушевського, йшло у кількох напрямках. 25 березня 1928 р. відбулося засідання Історичної секції ВУАН, на якому були зачитані доповіді М.Грушевського, О.Гермайзе та М.Кордуби про життя та громадську і наукову діяльність В.Антоновича. 10 травня 1928 р. було проведене прилюдне засідання Комісії української історіографії, на якому заслухали доповіді О.Малиновського (“Антонович як дослідник звичаєвого права”) та А.Синявського (“Антонович як краєзнавець”). Ці доповіді вкупі з іншими працями, також заслуханими та обговореними на засіданнях Історичної секції ВУАН, були надруковані у 5-му та 6-му числах часопису “Україна” за 1928 р.

Заходами Історичної секції ВУАН, зокрема Комісії для дослідження нової української історіографії та новішої історії України, було проведено виставку рукописів та меморіальних речей В.Антоновича (24 березня — 4 квітня 1928 р.), впорядковано бібліографію історика, а також здійснено розшук його невиданих творів і біографічних матеріалів. У 1928/1929 рр. був складений план підготовки Повного видання творів В.Антоновича у 9 томах (т. I — писання автобіографічні, публіцистичні й наукові широкого синтетичного характеру, коротка біографія і бібліографічний покажчик творів; т. II — історія козаччини; т. III — гайдамаччина і її відгомони; т. IV — праці, присвячені соціальним верствам України; т. V — історична географія, історія колонізації, економіки і побуту; т. VI — історія політична; т. VII — історіографія, критичні статті і рецензії; т. VIII — археологія; т. IX — листування і біографічні матеріали). Головним упорядником Повного видання стала удова В.Антоновича К.Мельник-Антонович, до роботи також були залучені наукові співробітники Історичних установ М.Ткаченко та В.Юркевич. У 1932 р. перший том був виданий (див.: *Антонович В.* Твори. Повне видання. — К., 1932. — III–XC, 3–310 с.), готувалися другий та третій томи, однак через погром Історичних установ М.Грушевського опубліковані вони не були, проект повного видання творів залишився незреалізованим.

З публіцистичних писань Костомарова

Перша публікація: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III–XXI. Підпис у кінці статті: *М.Грушевський*. Наприкінці статті зазначено: “В сорок третю річницю смерті М.І.Костомарова”.

Публікується за першодруком.

Стаття М.Грушевського відкриває збірник “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова”, упорядкований Комісією української історіографії Історичної секції ВУАН. До збірника було включено 59 публікацій М.Костомарова, розділених упорядниками на розділи (позначені у змісті): “Сконфісована дисертація” (с. 1–40), “Перший огляд українського письменства” (с. 41–52), “Полеміка про козаччину та її відносини до Польщі” (с. 53–84), “Про Шевченка” (с. 85–93), “Ще про українсько-польські відносини” (с. 94–101), “Полеміка з слов’янофілами” (с. 102–110), “Українсько-єврейські відносини” (с. 111–124), “З приводу «тисячоліття Росії»” (с. 125–130), “Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р.” (с. 131–136), “Гадки Южноруса” (с. 137–148), “Народоправство і централізація” (с. 149–155), “Українська мова в школі й українські підручники” (с. 156–167), “Самостійність української мови” (с. 168–179), “Один з московських фетишів” (с. 180–192), “Про український сепаратизм” (с. 193–200), “Федералізм в Старій Русі” (с. 201–203), “Полеміка з Кояловичем” (с. 204–215), “Всеслов’янство і українство” (с. 216–222), “Малоросія і Росія” (с. 223–227), “Характер Хмельниччини” (с. 228–230), “Полеміка з г. Карповим” (с. 231–239), “Другий огляд українського письменства” (с. 240–247), “Ще про “дві руські народності”” (с. 248–251), “Проти «польської інтриги»” (с. 252–265), “Ліквідація фонду підручників (передача його на академічну премію)” (с. 266), “В обороні української мови” (с. 267–280), “Про сучасне українство” (с. 281–301), “Ще про федералізм в Старій Русі” (с. 302–312).

с. 289 ...як ся підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього... — йдеться про роботу: *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини // Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20. Передруковано у цьому томі на с. 32–57.

...в його молодечих “Книгах битія українського народу”... — див. коментар на с. 435.

...відомим інцидентом 8 березня 1862 р. ... — у 1861 р. унаслідок студентських заворушень Петербурзький університет був тимчасово закритий. На знак протесту кілька професорів університету, в тому числі і М.Костомаров, влаштували у Міській думі систематичні публічні лекції. Після однієї такої лекції, присвяченій тисячоліттю Росії, професор руської історії П.Павлов “за крамольні думки” був арештований та висланий із Санкт-Петербурга. Комітет із влаштування лекцій — на знак протесту проти висилки П.Павлова — вирішив лекції припинити. М.Костомаров деякий час протистояв цьому рішення, однак під час його виступу 8 березня 1862 р. публіка почала галасувати, і М.Костомаров змушений був лекцію перервати. Подальші лекції були заборонені.

У збірнику “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” М.Грушевський виділив спеціальний розділ “Інцидент на публічній лекції 8 березня 1862 р.” та опублікував три статті М.Костомарова — “Объяснение” (с. 131–132), “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132–134) та “Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта” (с. 134–136) (усі три — з газети “Санкт-Петербургские ведомости” за 1862 р.).

...петербурзький “Літературний фонд”... — йдеться про створену у 1859 р. громадську організацію “Товариство для сприяння нужденним літераторам і вченим”. Дружина М.Костомарова, А.Л.Костомарова, після смерті чоловіка заповіла право видання творів М.Костомарова “Літературному фонду”.

...в серії “Исторических монографий”, що розпочав в 1863 р. ... — йдеться про видання: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1863–1872.

...від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, котру довів до середини XVIII віку —

йдеться про працю: *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: В 7 вып. — СПб., 1873–1876, 1888. Двічі перевидавалась у 1879–1880 та 1886 рр.

...збірки “Литературное наследие”... — див.: Костомаров Н. Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — 518 с.

с. 289–290 ...випустив тільки нове видання “Монографій”... — див.: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — СПб.: Литературный фонд, 1903–1906. Праця М.Костомарова “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества” складала 21-й том зібрання.

с. 290 Львівська “Просвіта” в колекції “Руська письменність” перевидала за редакцією Ю.Романчука поетичні твори Костомарова... — див.: Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — Т. IV. Серія “Руська письменність”. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1906. — 493 с. (друге видання — 1914 р.).

...три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить... — у збірці Ю.Романчук опублікував дві, а не три статті — “Християнство і кріпацтво” (с. 349–353) та “Суд чехів над собою” (с. 353–359). Остання якраз і не належить перу М.Костомарова, як і зазначав Ю.Романчук. Див.: Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — С. 409.

...повне видання “Книг бытия” (“Наше минуле”, 1918)... — див.: Костомаров М. Книги битія українського народу // Наше минуле. — К., 1918. — № 1. — С. 1–21.

...наведених в уривках вперше в статтях Семевського про кирило-методіївців... — уривки із “Книг буття українського народу” були наведені В.І.Семевським у статтях: Николай Иванович Гулак (1822–1899) // Галерея Шлиссельбургских узников. — Ч. 1. — СПб., 1907. — С. 37–55 та Кирило-Методиевское общество // Русское богатство. — 1911. — Кн. 5–6, однак третій та четвертий розділи останньої статті, де докладно викладався зміст “Книг буття українського народу”, були вилучені цензурою. Повністю студія була опублікована у 1918 р. Див.: Семевский В.И. Кирило-Методиевское общество. 1846–47 гг. — К.: Изд. журнала “Голос минувшего”, 1918. — 62 с.

...повний текст автобіографії... — див.: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

...дещо поменше (як № 31 нижче поданої збірки)... — під № 31 у виданні “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова” вміщено статтю М.Костомарова “Український сепаратизм” (с. 193–196). Вперше була опублікована окремим виданням в Одесі у 1921 р. із вступною статтею та коментарями Ю.Оксмана. Див.: Костомаров Н. “Український сепаратизм” (Неизвестные запрещенные страницы) / Историко-революционная библиотека. — № 2. — Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921.

Нижче цифрою значимо порядкові номери статей, сторінками — сторінки нинішньої збірки — йдеться про збірку “Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова”.

с. 292 ...лист до Герцена — йдеться про статтю М.Костомарова “Україна (Письмо к издателю “Колокола”)", що вперше була опублікована у газеті “Колокол” 15 січня 1860 р., а потім кілька разів передруковувалась, у тому числі і в перекладі українською мовою. Див., напр.: *Костомаров М.* Письмо до видавця “Колокола” / З передмовою М.Драгоманова; переклав В.Гнатюк. — Львів: Друкарня НТШ, 1902. — 40 с.

...включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожертв на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови — у розділі “Українська мова в школі й укра-

їнські підручники” збірника М.Грушевський опублікував статті М.Костомарова “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (з газети “Голос” 1863 р.) (с. 156–159), “Ответ “Московским ведомостям”” (с. 159–160), “Письмо к редактору” (с. 160–162) (обидві — з газети “День” 1863 р.), “г. Публицисту “Московских ведомостей” и “Воскресных прибавлений” к этим “Ведомостям”” (с. 162–163), “Заметка” (с. 163–164) та численні “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167) (всі — з газети “Санкт-Петербургские ведомости” за 1863 р.).

...навів і деякі цілком дрібні “об’яснення” його (№ 37 а-б)... — під № 37а та 37б були надруковані два “Об’яснения” (з газети “Голос” від 1865 р.), перше — на 14, друге — на 4 рядка (с. 215).

...статті з рр. 1859–1864: вони займають цілу половину книжки (№ 3–36, с. 53–210) — у збірнику були надруковані: № 3 — “Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого»” (с. 53–57), № 4 — “О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику»” (с. 57–68), № 5 — “Ответ г. Падалице” (с. 68–74), № 6 — “Ответ на выходы газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»” (с. 75–84), № 7 — “Слово над гробом Шевченка” (с. 85), № 8 — “Воспоминание о двух маярах” (с. 86–93), № 9 — “Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine»)” (с. 94–101), № 10 — “Правда москвичам о Руси” (с. 102–110), № 11 — “Иудеям” (с. 111–123), № 12 — “Еще заметка об иудеях” (с. 123–124), № 13 — “Тысячелетие” (с. 125–130), № 14 — [З приводу публічної лекції 8 березня 1862 року] “Об’яснение” (с. 131–132), № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132–134), № 16 — “Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта” (с. 134–136), № 17–19 — “Мысли Южнорусса” (I. “О преподавании на южнорусском языке”, II. “Христианство и крѣпачтво”, IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм”) (с. 137–148), № 20 — “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” (с. 149–155), № 21 — “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (с. 156–159), № 22 — “Ответ «Московским ведомостям»” (с. 159–160), № 23 — “Письмо к редактору” (с. 160–162), № 24 — “г. Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям»” (с. 162–163), № 25 — “Заметка” (с. 163–164), № 26 — “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167), № 27 — “О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским” (с. 168–179), № 28 — “М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»” (с. 180–183), № 29 — М.П.Погодину (с. 184–189), № 30 — “Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского” (с. 189–192), № 31 — “Украинский сепаратизм” (с. 193–196), № 32 — “Ответ г. Малоруссу-Вольнцу” (с. 197–198), № 33 — “Ответ Малоруссу-Вольнцу” (с. 198–200), № 34 — “Замечание г. Лохвицкому” (с. 201–203), № 35 — “Лекции г. Кояловича по истории Западной России” (с. 204–208), № 36 — “Ответ на ответ г. Кояловича” (с. 209–210).

Очевидно, М.Грушевський помилково не включив до цієї частини другу частину полеміки М.Костомарова з М.Кояловичем, тобто публікації № 37 — “Лекции по истории Западной России М.Кояловича, 1864” (с. 211–215) та № 37а-б — два “Об’яснения” від 24 листопада та 9 грудня 1865 р. (с. 215).

...зничена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства, з харківського “Молодика” 1843 р. — йдеться про вміщену під № 1 дисертацію “О причинах и характере унии в Западной России” (с. 1–40) та під № 2 — підписану псевдонімом “Иеремия Галка” статтю “Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке” з харківського альманаху “Молодик” (с. 41–52).

Дисертація... звісна тільки в загальних, мало докладних звісток — головно ак[адеміка] Сухомлинова... — мова йде про статтю: Сухомлинов М. Уничтожение диссертации Н.И.Костомарова в 1842 году // Древняя и новая Россия. — 1877. — № 1. — С. 42–55.

...одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років... — батько М.І.Сухомлинова, Іван Іванович Сухомлинов (1792–1836), був професором хімії у Харківському університеті.

...в його очах ся робота була просто “дрянь”, справедливо забракована факультетом (див. с. 210) — М.Грушевський цитує статтю М.Костомарова “Ответ на ответ г. Кояловича” із зазначенням сторінок збірника 1928 р.

...науковими працями (Бантыша-Каменського “Истор[ические] изв[естия] об унии”, “История Малороссии” його сина, Євгенія [Болховитинова] “Описание Киево-Соф[ийского] собора”, “Histoire de la Pologne” Соліньяка і Сальванді і т. ін.)... — йдеться про праці: Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонении. — М.: В Синод. типографии, 1805. — 254 с.; Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче: с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Селивановского, 1822; [Евгений (Болховитинов)]. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. С присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1825. — 391, 272 с.; Solignac P. J. de. Histoire générale de Pologne: Т. 1–2. — Paris: Herissant, 1750 (Соліньяк П.Ж. История польская / Пер. с фр. Ф.Эмин: В 2 ч. — СПб., 1766); Salvandy N.-A. de. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobiesky. — Paris: A. Sautelet, 1829. — 515 р.

...“Запорозької старини” Срезневського — йдеться про видання: Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Харьков, 1833–1838.

Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. (“Южная Русь в конце XVI ст.”)... — студія М.Костомарова “Отрывки из истории южнорусского казачества до Богдана Хмельницкого” вперше була опублікована у журналі “Библиотека для чтения” у 1865 р. (№ 1–3). Пізніше з додатковими трьома розділами опублікована під назвою “Южная Русь в конце XVI века” у 3-му томі “Исторических монографий и исследований” (СПб., 1867).

с. 293 ...історію Острогозького полку, написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену — після закінчення Харківського університету М.Костомаров вступив юнкером до Сьомого Кінбурнського драгунського полку, що дислокувався в м. Острогозьк Воронежської губернії. Під час служби М.Костомаров написав “Описание Острогожского слободского полка” з додатком багатьох цікавих віднайдених документів, проте опублікувати рукопис не вдалося, він пропав у 1847 р. після арешту М.Костомарова.

с. 297 В другому своєму огляді української літератури, 1871 р. ... — М.Грушевський далі цитує вміщену до збірника написану у 1871 р. студію М.Костомарова “Малорусская литература” (№ 44, с. 240–247).

...розвинув в своїх ославлених “Задачах украинофильства”... — див. працю “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (№ 54, с. 289–298).

Р[оку] 1861 він розпочинає публікацію “Актов Южной и Зап[адной] России”, випускає “Памятники старинной русской литературы”; в першій книжці “Основи”

з'являється його *“Федеративне начало в старій Русі”, в третій “Две русские народности”, в шостій “Черты народной южнорусской истории”*... — йдеться про: серійне 15-томне видання *“Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею”* (томи I–IX, XI–XIII редагував М.Костомаров у 1861–1885 рр.); серійне видання *“Памятники старинной русской литературы”* (1860–1862, у 4 випусках, М.Костомаров відредагував та прокоментував перші два і повністю упорядкував четвертий); статті: *Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 121–158; *Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80; *Черты народной южнорусской истории // Основа.* — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 114–165; 1862. — Кн. 6. — Июнь. — С. 1–45.

...великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В'ятку... — див.: *Костомаров Н.* Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: [в 2 т.]. — СПб.: Д.Е.Кожанчиков, 1863. — Т. 1: Отношения Великого Новгорода к прочим землям русским и ко княжескому роду. Вятка. Отношения Пскова к Новгороду, землям и князьям русским. Борьба Новгорода и Пскова с тевтонским племенем. Инородцы. — X, II, 419 с.; Т. 2: Описание городов: Новгорода и Пскова. Общественная жизнь и нравы Великого Новгорода и Пскова. Торговля. Церковь. — III, 448 с.

с. 298 Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864)... — див.: *Иван Сусанин.* Историческое исследование // Отечественные записки. — 1862. — Т. 140. — Кн. 2. — С. 720–738; *Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского // Голос.* — 1864. — № 124.

...дуже інтересними завваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину — див. № 3 — *“Замечание на статью г. Соловьева “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого”*” (с. 53–57 збірки). Далі М.Грушевський цитує М.Костомарова у власному перекладі з російської із посиланням на відповідні сторінки та окремими завваженнями-поясненнями у дужках.

с. 301 ...в статтях про поезію Шевченка (7 і 8)... — йдеться про подані у збірнику під номерами 7 та 8 промову та студію: № 7 — *“Слово над гробом Шевченка”* (с. 85), № 8 — *“Воспоминание о двух малярах”* (с. 86–93). Далі упорядником виправлено зазначену М.Грушевським сторінку (замість помилкової с. 83 у першодруку).

“Правда москвичам о Руси”... — див. № 10 — *“Правда москвичам о Руси”* (с. 102–110).

с. 303 ...про Дмитра Донського і Сусаніна (сюди належать полемічні статті 28–30)... — див.: № 28 — *“М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью “Куликовская битва”, напечатанное в № 4 “Дня”*” (с. 180–183), № 29 — *М.П.Погодину* (с. 184–189), № 30 — *“Апология за Дмитрия Донского гг. Аверкиева и Аскоченского”* (с. 189–192).

...в пізнішій статті про початки московської автократії (“Начало единодержавия”) в 1870 р. — йдеться про працю М.Костомарова, не включену у 1928 р. до збірника: *Начало единодержавия в древней Руси // Вестник Европы.* — 1870. — Т. VI. — Кн. 11. — С. 5–54; Кн. 12. — С. 495–563. У 1872 р. робота була надрукована у т. XII *“Исторических монографий и исследований”*.

...виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви (див. с. 181)... — М.Грушевський посилається на статтю № 28 — *“М.П.Погодину. Ответ на замечание на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в № 4 «Дня»*” (с. 180–183).

“Д.Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналі...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує № 36 — *“Ответ на ответ г. Кояловича”* (с. 209–210).

с. 304 *Куліш дав волю своєму роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю “Передовые жиды”* — йдеться про роботу: *Куліш П.* Передовые жиды // Основ. — 1861. — № 9. — С. 135–138.

...три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив в колективною декларацією в обороні євреїв... — йдеться про підписаний у листопаді 1858 р. Марком Вовчком, М.Костомаровим, П.Кулішем, Т.Шевченком та М.Номисом лист до редакції журналу “Русский вестник” із протестом проти антисемітських статей, надрукованих того року у журналі “Иллюстрация”. Українські підписанти приєднались до низки протестів, з якими виступили російські та польські письменники у пресі, в тому числі у журналі “Русский вестник”. Див.: *Русский вестник*. — 1858. — № 18. — № 2. — С. 246–247.

...Костомаров дав йому вислів в своїй статті “Иудеям” — див. № 11 — “Иудеям” (с. 111–123 збірника).

с. 305 ...в статті Костомарова в приводу “Тысячелетия Руси”... — див. № 13 — “Тысячелетие” (с. 125–130).

с. 306 *До збірника заведено статті його на сю тему (17, 21–26, 31–32)...* — див.: № 17 — І. “О преподавании на южнорусском языке” (с. 137–140), № 21 — “О преподавании на народном языке в Южной Руси” (с. 156–159), № 22 — “Ответ «Московским ведомостям»” (с. 159–160), № 23 — “Письмо к редактору” (с. 160–162), № 24 — “г. Публицисту «Московских ведомостей» и «Воскресных прибавлений» к этим «Ведомостям»” (с. 162–163), № 25 — “Заметка” (с. 163–164), № 26 — “Викази жертв на популярні видання” (с. 164–167), № 31 — “Украинский сепаратизм” (с. 193–196), № 32 — “Ответ г. Малороссу-Вольнцу” (с. 197–198). Далі М.Грушевський цитує першу із зазначених праць у власному перекладі з російської.

с. 307 ...стаття про Володимира Мономаха і Б.Хмельницького... — див.: № 20 — “Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий” (с. 149–155). М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі з російської.

с. 308 ...інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але крім того він дебатує на сю тему і в “Правді москвичам”, і в листі до редактора “Дня” (с. 161)... і в передсмертній полеміці з Кояловичем, та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д.І.Багалієм... — див.: № 34 — “Замечание г. Лохвицкому” (с. 201–203); № 10 — “Правда москвичам о Руси” (с. 102–110); № 23 “Письмо к редактору” (с. 160–162); № 57 — “По поводу книги М.О.Кояловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям», 1884 г.” (с. 304–312); № 56 — “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в Древней Руси” (с. 302–303; ця замітка написана з приводу надрукованої Д.Багалієм у часопису “Киевская старина” (1883, кн. 2, с. 301–318) статті “Удельный период и его изучение”).

...огляд української літератури 1871 р. ... — М.Грушевський посилається і тут і далі цитує у власному перекладі роботу № 44 — “Малорусская литература” (с. 240–247).

с. 309 ...відкликався на різні явища сучасного життя — як-от “війна за визволення слов’ян”... — 25 (12 за ст.ст.) квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині, офіційно назвав її “війною за визволення слов’ян на Балканах”. М.Костомаров відгукнувся на війну статтею “Об участии России в освобождении христиан от турецкого ига” в газеті “Новое время” (1878, № 707).

...польські проби заграти з сеї нагоди на всеслов’янських струнах і собі — щоб в ім’я всеслов’янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблення урядових репресій против польської культури (46–48) — див.: № 46 — “Полякам-миротворцам” (с. 252–259), № 47 — “Письмо к А.Д.Градовскому” (с. 259–264), № 48 — “Последнее слово по вопросу о примирении поляков с русскими” (с. 265).

...Говорського... перед тим так суворо... картав... — йдеться про № 19 — “Мысли Южнорусса. IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм” (с. 142—148), що була викликана виходом у 1862 р. першої книжки редагованого К.Говорським часопису “Вестник Западной й Юго-Западной России”.

с. 310 ...“Малорусское слово”, 1881... — див.: № 50 — “Малорусское слово” (с. 267—271).

Відповідаючи “Совр[еменным] известиям” (15)... — див.: № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132—134).

...його статті 1882 р. — “Задачи украинофильства”, написаної з приводу появи в Києві українського альманаху “Луна” (54) — див.: № 54 — “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (с. 289—298).

с. 312 ...“Листи до любезних земляків” Квітки... — йдеться про видання: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків. — Харків, 1839. — 47 с.

Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 17—35. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський. У кінці статті зазначена дата написання: “1926, листопад”.

У статті використані ілюстрації із праць Ф.Вовка (Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99; Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — Т. 1 — Р. 414—428).

Неповна (не вистачає кількох останніх сторінок) машинописна копія (другий примірник) з незначними і нечисленними правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17232. — 13 арк.). Підпис на 1 арк. вгорі: “Акад. Мих. Грушевський”. Там же вгорі ліворуч навскіс напис чорнилом “Укр. 601”, вгорі праворуч напис олівцем: “Справлений примірник в ДВУ”.

Подається за першодруком.

с. 314 Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року... — 1—12 серпня 1908 р. у Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, присвячений тисячоліттю літописного повідомлення про Чернігів.

...з своїм слухачем С.Руденком... — упорядником виправлена друкарська помилка у позначенні імені вченого (було “Є.Руденком”).

...з котрої походить і та цікава кістка, нижче описана П.І.Смолічевим... — йдеться про статтю: Смолічев П. “Скарб” палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 36—41.

in situ — з лат.: на своєму місці, у місці знаходження.

с. 315 Подані до широкого світового відомо на паризьких ювілейних зборах Антропологічного товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року)... — у 1909 р. під час святкування 50-річчя Антропологічного товариства у Парижі із двома науковими повідомленнями (одне з них — про Мізинську палеолітичну стоянку) виступив Ф.Вовк. Він же брав участь і у Міжнародному конгресі антропології та доісторичної археології у Женеві у 1912 р., де також зробив

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулиминє військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук . . .	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)